

Gőzsy Zoltán – Spannenberger Norbert

„Ex minimis faciunt maxima”

Kísérlettípusok a paraszti közösség ideális rendjének kialakítására felvilágosult evangélikus lelkészek munkáiban

AZ ORDO MINT A TÁRSADALMI ÉLET RENDEZŐ ELVE

A 18. századi Európa olvasóközönségének egyik kedvelt olvasmánya volt Cambrai érsekének, François de Salignac de la Mothe-Fénelonnak *Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse* című regénye, melyet a szerző 1699-ben a Napkirály abszolutizmusa, illetve az egyházon belüli állapotok kritikájaként, nevelő-pedagógiai céllal írt meg.¹ Az apja keresésére indult Telemakhosz elméleti és gyakorlati oktatást kap azzal kapcsolatban, hogyan kell egy bölcs uralkodónak viselkednie és népét irányítania. Az 1699-ben megjelent mű népszerűségét többek között a számtalan értelmezési, a sokrétű interpretációs lehetőség adta: igazolni látták benne magukat a protestánsok a puritanizmus szimpatikus ábrázolásával, a pietisták és a janzenisták a vallásosság mélyebb átélésének hangsúlyozásával, a katolikusok a múlt és a hagyomány tiszteletének fontosságával, de éppúgy az abszolutizmus támogatói és azok ellenzői is. II. Rákóczi Ferenc e műben vélte megtalálni a konfrontációktól mentes hit, a vallási türelem elvét, a konfesszionalizmus sikeres áthidalását.² Eme elegánsan csokorba szedett erények katalógusa a fejedelmek neveltetésében is kulcsszerepet játszott: Lotharingiai Ferenc könyvtárából sem hiányzott ez a könyv, s mondanivalója mély nyomot hagyott a későbbi német-római császár gondolatvilágában.³ De nemcsak a politikai elit számára adott e regény úttrávalót, hanem a polgárságnak is, mely egyre tudatosabban vállalt szerepet társadalmi környezetének formálásában.⁴

¹ Magyar fordításai: Fenelóni Saligniak Ferenc 1755 (további kiadások: 1758, 1770, 1775); Fénelon 1783. Továbbá Domokos Lajos 1802-ben elkészült fordítása, amit a Fénelon-idézetknél használtunk: Fénelon 1980. A mű recepciójáról Köpeczi 1975; 1980; 1985. ill. Im Hof 1993: 44 és 155.

² Köpeczi 1986: 62–63, vö. Köpeczi 1985: 291–294.

³ „Von einem aber ist sicher, daß es starken Eindruck auf ihn machte: »Les aventures de Télémaque« von François de Salignac de la Mothe-Fénelon [...] Der schonungslose Fürstenspiegel enthielt dabei viel Philosophie und praktische Lebensweisheit, die Franz Stephan nachhaltig beeinflussten.” (Schreiber 1986: 25.)

⁴ Volt olyan, aki a „szabadosság” feletti győzelmet látta Telemakhosz állhatatosságában: a 18. század végén például Polányi Pálné soproni háza dísztermének falára festettette a műből azt a jelenetet, amikor Telemakhosz elhagyja Calypso szigetét, apjához hasonlóan nemet mondva az örök életre és a nimfa szerelmére. Pétervásáran a kastély dísztermében, illetve a sárvári várban találhatunk Fénelon alkotásából hasonló témájú faliképeket. Mindegyik esetében az *Amor*

S végül a mű XXII. könyve egyértelmű állásfoglalás volt a kor olvasói, illetve a felvilágosult mezőgazdasági szakírók számára az agrártermelés intenzívebbé tétele mellett, akik hasonló jellegű elképzeléseik „kanonizálását” láthatták a Fénelon által leírtakban. A XXII. könyvben tér vissza ugyanis Telemakhosz Salentumba, Idomeneus királyságába.⁵ Odüsszeusz fia korábban Salentumban hagyta kísérőjét, Mentort, aki rávezette Idomeneuszt a helyes uralkodás mikéntjére és arra, hogy a mezőgazdaság az állam jólétének a kulcsa.⁶ Találkozásukkor elégedetten mondta el Mentornak ezzel kapcsolatos észrevételeit: „a földművelés tisztességben van, és a mezők fel vannak törve.”⁷ Mentor egyértelműen levonta munkájának és újításának tanulságait: „A népnek száma és az eledelre valók bősége az, ami egy országnak igaz erejét, és igaz gazdagságát teszi.”⁸

A mezőgazdasággal foglalkozó korabeli teoretikusok azt a tézisüket látták igazolva Fénelon munkájában, hogy az embernek meg kell kezdenie a természet tudatos átalakítását és hasznosítását, amin keresztül aztán idővel az ember és társadalom is átalakul. A 17. század első felétől kezdve, leginkább a harminc éves háború hatására megindult az agrárium elméleti problematizálása. A 17–18. század nagy háborúinak, és elsősorban a harmincéves háborúnak a tapasztalata az volt, hogy csak a konszolidált háttérrel rendelkező állam képes versenyben maradni másokkal szemben, továbbá, hogy az állam csak a konszolidált területről képes intenzíven biztosítani jövedelmeit, melynek alapja a rendszeres és alapos gazdaságpolitika. A nagyhatalmi politika útjára lépett Habsburg-birodalom számára is egyértelmű volt, hogy az adminisztratív, közigazgatási intézkedések önmagukban nem elégségesek, kiterjedt, átfogó konszolidációra lett volna szükség, amely azonban az egyes tartományokban különböző okoknál fogva más-más mértékben valósult meg. Magyarország esetében az államszervezeti, közigazgatási

non omnia vincit mondanivalója érvényesült, amely összhangban állt a század közepére egyre erőteljesebben jelentkező hangulattal. Ez hangsúlyozta az evilági élet harmóniáját, miközben tisztában volt azzal is, hogy a földi életet erkölcsi regulák szabályozzák. (Galavics 2000.)

⁵ Idomeneus kréti király, Deukalión fia, Minósz unokája. (Homérosz: *Iliász*. XIII. 449.) Nyolcvan hajóval vonult Trója ellen, idősebb kora ellenére vitézül harcolt, a haditanácsban is méltányolták szavait. Ő is ott volt a faló hasában a város elfoglalásakor. Homérosz szerint szerencsésen visszatért szülőföldjére. Később Itáliába érkezett, és Salentumban telepedett le (*Unter Idomeneus das Land besiedelt*). (Paulys *Realencyclopädie*... 1920: 1907.) A Salentumi királyság alapításának legismertebb említése: Vergilius: *Aeneis*. III. 400. Ezzel kapcsolatban lásd még Alexander Dumas: *Luisa San Felice*. 17. könyv, illetve Mozart *Idomeneo* című operája.

⁶ A visszaérkező Telemakhosz „mikor Salentumhoz közelített, elbámult, hogy a környékben lévő mező, melyet csaknem műveletlenségben és pusztaságban hagyott vala, olyan szépen meg van művelve, mint egy kert, és teli van szorgalmatos munkásokkal; reá ismert Mentor munkájára és bölcsességére.” (Fénelon 1980: 415.)

⁷ Ezt követően Mentor összefoglalta, milyen lépéseket tettek annak érdekében, hogy az agrártermelés helyes mederbe kerüljön: „kivittük a városból a mezőre azokat az embereket, akiknek híjában volt a mező, és akik feleslegesen voltak a városban. Ezen kívül sok idegen népeket is hoztunk ebbe az országba. Ezek a népek mennél inkább sokasodnak, annál inkább szaporodik az ő munkájuk által a földnek gyümölcse; ez a csendes és békeséges szaporodás inkább neveli az országot, mint az, ha fegyverrel többet nyernének hozzá.” (Fénelon 1980: 416–417.)

⁸ Fénelon 1980: 416.

reformok részben 1686 után, részben azonban csak a Rákóczi-felkelés után indultak meg. A gazdasági reformok tartalmát és jellegét pedig – más tényezők mellett – nagyban meghatározta az államadósság.⁹

A 18. század első felében a mezőgazdaság szerepének és fejlesztésének kérdését ugyan a gazdaság alapjaként állították a figyelem középpontjába, de ez ekkor még nem képezte részét egy átfogó modernizációs programnak. Közép-Európában a kialakult birtokstruktúra, illetve a viszonylagos tőkehiány hatására a mezőgazdaság fejlesztése csak a hagyományos keretek között folyhatott. A termőterületek növelésével és lukratív termelési ágak preferálásával (len, dohány) még éppúgy nem lépték át a gazdálkodás hagyományos rendszerét, mint a migráció, a betelepítés szükségességének hangsúlyozásával, mely már a 17. században releváns szerepet kapott. A Habsburg Birodalomban viszonylag későn, a 18. század közepén kezdték meg a mezőgazdasági termelés megújítását.¹⁰ A hagyományos gazdálkodás rekonstrukciója már nem volt kellően hatékony, jelentősebb beavatkozásra volt szükség.

Az agrárium és a parasztság mint társadalmi csoport jelentőségének és kulcs-szerepének felismerésében a 18. század közepén több tényező is szerepet játszott. Az állam részéről az örökösödési és a hétéves háború következtében egyértelművé vált a megfelelő mennyiségű és minőségű mezőgazdasági nyersanyag biztosításának fontossága. Ugyanakkor – részben a felhalmozott államadósság csökkentése érdekében – a parasztság legfontosabb adóalanyként is előtérbe került. A magyarországi birtokos rétegek gazdálkodásában a században jelentkező agrárkonjunktúra hatására megfigyelhető a majorsági gazdálkodás térnyerése.¹¹ A birtokosok számára a paraszti szolgáltatások közül elsősorban a munkajáradék volt fontos, mely egyre nagyobb szerepet kapott akkor, amikor az uradalmak áttértek az önellátó gazdálkodásról a piaci termelésre. A megnövelt munkaszolgáltatás azonban veszélyeztette a parasztság adóképeségét, és ez sértette az állam érdekeit, amely leginkább a telki állomány minél teljesebb megtartására törekedett.¹²

Míg Nyugat-Európában megindult a mezőgazdaság megújítása, a technikai innováció, az új, nagyobb hatékonyságú munkaeszközök alkalmazása, addig Magyarországon az átalakítás és a fejlesztés a hagyományos keretek között zajlott le: ebben a tőkehiány mellett a földbirtokosok általában merev és konzervatív gondolkodása is szerepet játszott az 1760-as évek elejéig.¹³ A tradicionális gazdálkodás a munkafolyamatok szorgalmasabb, alaposabb, intenzívebb végzésével tudott előrelépni, ami főleg kisebb gazdaságokban érvényesülhetett jobban és eredményesebben. Ezt mutatja az is, hogy a 18. század utolsó negyedében

⁹ Barta 1982: 63; Winkelbauer 2006.

¹⁰ Eckhart 1956; Eckhart 1922: 182; Ember 1936; Felhő 1957; Szabó 1940.

¹¹ Szántó 1952.

¹² Barta 1982: 70; Felhő (szerk.) 1970: 11–12.

¹³ Ezzel ellentétben a sikeres politikai nyomás jellemezte a porosz fejlődést: Schieder é.n.; továbbá Barta 1970.

működő mezőgazdasági szakírók is inkább a kisgazdaságok, illetve kisebb közösségek számára készítették munkáikat.¹⁴

A mezőgazdaság közép-európai sajátosságai következtében a Habsburg Birodalomban is előbb jelentek meg az elméletben, minthogy a gyakorlatban megvalósulhattak volna. A 18. században azt tapasztalhatta az udvar és a nemesség, hogy esetleges újításaik, átalakítási, fejlesztési terveik csak igen nehézkesen, sőt, sok esetben egyáltalán nem érvényesültek. Felismerték, hogy a valódi fejlődés csak egy koherens rendszer megvalósulása, és azon belül három komponens együttes érvényesülése esetén érhető el. A szisztéma felső részén helyezkedett el a változás generálója és „megrendelője”. Ez lehetett az állam, az uradalom vagy a birtokos, aki saját érdekében szorgalmazta a fejlődést. Ez egybeeshetett az alattvalók érdekeivel is (ez a szempont – érthetően – sokkal hangsúlyosabban szerepelt az állam érvrendszerében, a közjő elvét szem előtt tartva).

Minden újítási törekvés eleve kudarcra volt azonban ítélve, ha nem volt olyan csatorna, amely azt közvetítette volna. Természetesen számolt ennek a jelentőségével az állam és a birtokos is, és igyekezett gondoskodni az elméleti ismeretek adaptációjának megvalósításáról. Leginkább az új tapasztalatok, ismeretek írásbeli terjesztésére helyezték a hangsúlyt, például az udvar támogatta az ismeretterjesztő publikációk terjesztését. Rendszerint – az udvar által szintén preferált – mezőgazdasági társaságok díjnyertes pályaműveiből választottak ki egyet-egyét. Így vált ismertté például a Habsburg Birodalomban Johann Friedrich Mayer is.¹⁵ Ezen kívül az oktatásban is előtérbe kerültek a mezőgazdasági ismeretek és – ehhez kapcsolódóan – a természettudományok. Az elemi iskolák számára Révai Miklós, az akadémiák számára Mitterpacher Lajos írt mezőgazdasági tankönyvet.¹⁶ Sajnos ezek a törekvések Magyarországon és Erdélyben kevés eredményt tudtak felmutatni, mert az állam újító törekvéseit propagáló csatornák működése csak csekély mértékben érvényesült.¹⁷ Magyarország esetében éppen ezért más közvetítőkkal kell számolnunk: egyrészt a fejlesztésben érdekeltté tett uradalmi tisztartókkal, másrészt külföldi – elsősorban német nyelvterületen – szerzett ismereteiket, illetve tapasztalataikat hasznosítani kívánó lelkészekkel.

A rendszer azonban így még mindig nem lehetett teljes és működőképes. Ehhez a szisztéma harmadik szegmensének, az annak fundamentumát képező parasztságnak a befogadó képességére is szükség volt. A termelő társadalom mint befogadó közeg kulcsfontosságú szerepet játszott ebben a konstellációban. Nyilvánvaló volt, hogy csak akkor lehet sikeresen meggyökereztetni a szükséges mezőgazdasági, termelési újításokat, ha a parasztságot erre felkészítik és

¹⁴ Barta 1982: 128, 149.

¹⁵ Csoma 1997: 122–125; Wellmann 1989: 976–985.

¹⁶ Wellmann 1989: 948.

¹⁷ Benda Kálmán az 1710-es évek és 1800 között kiadott könyvek alapján arra a következtetésre jutott, hogy 1750 és 1760 között a könyvek 9%-a, 1790 és 1800 között 10%-a foglalkozott természettudományokkal, mezőgazdasági, műszaki tudományokkal. (Benda 1976: 57–58.) A mezőgazdasági termelés újításával, fejlesztésével foglalkozó munkák természetesen ennek csak töredékét tették ki.

érdekeltté is teszik. Ezt két módon lehetett elérni: egyrészt fel kellett mutatni azt a parasztságnak, hogy az innovációk milyen eredményesen működnek, azaz empirikus tapasztalás útján az új módszerek és új gazdasági struktúrák mellé állítani őket, másrészt pedig ráneveléssel, illetve pedagógiai módszerekkel való meggyőzéssel, aminek következtében felértékelődött mind az elemi iskola, mind a papság szerepe.¹⁸ A gyermekeket már kiskoruktól kezdve a hatékony, szorgalmas és ésszerű munkálkodás felé igyekeztek irányítani. Különösen az egyháziak szerepvállalásának tulajdonítottak nagy szerepet, ez biztosította ugyanis hosszú távon azt a szemléletbeli változást, amit a felvilágosult állam és gondolkodók többsége sürgetett.

A német és francia felvilágosodás organikus társadalomszemlélete egyértelműen preferálta a kisebb közösségekkel, a családdal, illetve az egyénnel való foglalkozást. A változásokat sürgető és a parasztság „felvilágosítását” szorgalmazó teoretikusok is egyértelműen látták, hogy elsőként az egyének és a kisebb közösségek szintjén kellett munkájukat megkezdeni. Ezt azonban csak átfogóan lehetett végrehajtani, a jobbágyság szemléletét szellemi, lelki és gazdasági értelemben is át kellett alakítani. Többek között azért is fektetett II. József olyan nagy hangsúlyt a plébánosok számának növelésére, illetve a papképzés központosítására, mert felismerte a papok integráló és közösségformáló erejében rejlő lehetőségeket.¹⁹

Az itt felvázolt rendszer csak a három szegmens együttes megléte és a közöttük lévő kapcsolatrendszer megfelelő működése esetén érvényesülhetett, melynek végeredménye a hétköznapiok valamennyi szféráját összhangba hozó harmonikus és rendezett élet volt. Mind az individuális, mind a társadalmi élet alapja és váza egyfajta *ordo*, vagyis rend lett, mely kulcsfogalomává vált a korabeli teoretikusok írásaiban.

JOHANN FRIEDRICH MAYER, A JÓ GAZDA ÉS A FÖLDI MENNYORSZÁG PRÉDIKÁTORA

Politikai, közgazdasági és társadalmi komponensek összessége hozta tehát azt, hogy a mezőgazdasági termelés nemcsak közgazdasági kérdésként merült fel (adóalap növelése), hanem mint átfogó társadalompolitikai probléma. A hitmegújítási mozgalmaktól áthatott felvilágosodás immár nemcsak absztrakt módon vetette fel az egalitarizmus kérdéskörét, hanem a polgárság emancipációján túl konkrétan fordulhatott az eddig leginkább elhanyagolt, de a társadalom megszemenő többségét kitevő földműves-paraszt réteg felé. A mezőgazdaság, illetve a parasztság, mint a társadalmat foglalkoztató kérdések több gondolkozó munkájának integráns részévé váltak. Azokban az esetekben, melyekben e reformprog-

¹⁸ Benda 1976: 55–60.

¹⁹ Hermann 1973: 372.

ramok nemcsak absztrakt tézisek halmazát jelentették, hanem a földesúr által is támogatott konkrét célok megvalósítását, radikális változásokat eredményeztek nemcsak helyi, hanem regionális szinten is, a hatásuk nem csupán elszigetelt jelenségként értékelhető. A 18. század – épp ennek következtében – a paraszti világ felvilágosításának százada is volt, és tanító-nevelő íráskor sokasága fordult e réteghez azzal a céllal, hogy a gazdasági fejlődés érdekében tudását, gyakorlati ismereteit gyarapítsa, s ez által társadalmi felemelkedését is elősegítse.

Nem véletlen, hogy e felvilágosult gondolkodók nem egyszer lelkészek illetve papok voltak, akik ugyan kifejezetten spirituális feladatként fogták fel hivatásukat, de a köztudatban elsősorban mezőgazdasági újításaik miatt váltak közzismertté. Az észak-württembergi evangélikus lelkész, Johann Friedrich Mayer e tudós lelkésztípus egyik legmarkánsabb képviselője volt a német nyelvterületen.²⁰ A gipsz-trágyázással hírnévre szert tevő Mayer karrierje 1745-ben kezdődött Kupferzellben, ahol 1798-ig vezette a helyi közösséget. Az uradalmat egy évvel korábban vették fel a hercegségek sorába, és a mecénás földesúr nagy hangsúlyt fektetett jövedelmeinek látványos fokozására, ami agrárjellegű birtokán csakis a termelési módszerek reformjával volt megvalósítható. Mayer lelkész nagy lendülettel látott hozzá elméleti munkáinak kidolgozásához és azok gyakorlati megvalósításához, amit – a kor szellemének megfelelően – tanítással és személyes jó példával igyekezett foganatosítani.²¹ Összesen 37 kisebb-nagyobb tanulmányát nemcsak tudósoknak, hanem elsősorban a gazdálkodó parasztoknak címezte, és a könnyebb érthetőség kedvéért 1772-től kalendáriumokat is szerkesztett számukra. A lelkészség háza mögött maga szántott fel négy hold földet, és 1800 fát ültetett. E mintagazdaság célja szintén a gyakorlati példamutatás volt. A helyi adottságok miatt Mayer az állattenyésztést tartotta a legfontosabbnak: bevezette a lóheretermesztést, a trágyázást és az istállóztatást, miközben a siker egyik kulcsának a pedáns rendet és a tisztaságot, vagyis a higiéniai viszonyok szigorú ellenőrzését deklarálta.

Pedig úttörő munkájához a körülmények cseppet sem voltak ideálisak. A hohelohei hercegség még a 17. század végén is magán viselte a harmincéves háború nyomait. Az elhanyagolt és parlagon hagyott szántóföldeket ugyan hagyományos módszerekkel lassan művelés alá vonták a parasztok, de jelentős javulás nem volt tapasztalható. Mayer komoly problémának tartotta a paraszti világ szokásait, melyek gyökerét a parasztok „butaságában” és „keményfejűségében” vélte felfedezni. Legnagyobb kezdeti kudarca az volt, hogy a faluja elutasította a gipsz alkalmazását a szántóföldeken, míg távoli uradalmak lelkesen üdvözölték ezt a programot. Épp ezért nemcsak a technológia, hanem a mentalitás megváltoztatását is követelte Mayer – sokszor szó szerint a vasárnapi prédikációban. Ugyanakkor

²⁰ Mayer 1719-ben született a helyi kocsmáros fiaként a hohelohei uradalom Herbsthausen falujában. Az öhringeni gimnázium befejezése után egyetemi tanulmányait az akkor különösen jó hírnévre örvendő jénai egyetemen végezte. Mecénása Carl Philipp von Hohenlohe-Bartenstein volt.

²¹ Mayer 1980 [1773]: 3.

lelkipásztorként azt is tudta, hogy a paraszt kizárólag felsőbb utasításra vagy parancsra nemigen változik, ezért csak akkor érhető el kézzelfogható eredmény, ha ő maga is belátja a reform szükségességét. A személyes példamutatáson túl azt is hangsúlyozta, hogy a parasztnak az nyújt biztonságot, ha magántulajdonát művelheti. Ezért javasolta a majorsági földek felosztását, megállapítva az „ideális gazdaság” nagyságát, melyet szántóval, kerttel, réttel és erdővel együtt maximum 50 holdban határozott meg. A tartalékok optimális kiaknázása érdekében intenzív telepítési politikát kezdeményezett, úgy, hogy a migránsoknak több kiváltságot helyezett kilátásba, mint az őslakóknak. A racionalizálás egyik további mérföldköve volt, hogy az uradalomban megszüntette a robotot, melyet a parasztok egy összegben megválthattak. Vallotta, hogy tartós eredmény csak akkor várható, ha a paraszt meggyőződésből és tudatosan munkálkodik, ennek alapja pedig a tanulás és a képzés, melyet ifjú korban kell elkezdni.

Mayer nyíltan hirdette, hogy ő nem földműves, hanem lelkész, és e két hivatás a gyakorlatban össze sem egyeztethető.²² Sokkal inkább közvetítőként munkálkodott az uradalom és az alattvalók között, úgy, hogy ebből mindkét fél profitáljon. Ebben a herceg aktívan támogatta, és Mayer programját földesúri utasításként adta ki. A hohlenlohei szállóige, miszerint a „gazdag paraszt – gazdag herceg” a jólét kulcsa, realitássá vált. 1784–1785-ben pl. 900 000 forint értékben exportált a hercegség vágómarhát Strassburgba, Párizsba, Metzbe, Frankfurt am Mainba, Mannheimba és Mainzba. A birtokos mellett a parasztok maguk is élvezhették munkájuk gyümölcsét, és nemcsak ők, hanem az utánuk jövő generáció is. A hohlenlohei hercegségben nemcsak a jólétben élő, hanem a gazdag paraszt sem számított kivételnek. Kézzelfoghatóan nőtt az egész közösség életszínvonala: az új házakat már nem náddal, hanem cseréppel fedték le a század utolsó harmadában, a parasztok pedig kávéfogyasztottak, mint a városi polgárok.

Mayer tudatosan szánt az alattvalóknak aktív közreműködő szerepet az „államépítésében”, hisz ez már önmagában biztonságérzetet adott nekik, a közösséget pedig ez által a sajátjuknak érezték. Mindez egy mélyen átélt hitből eredeztethető, melynek gyakorlati vetülete volt mezőgazdasági programja. A Teremtő bölcsességének megtapasztalásában és megélésében Mayer nem egy elvont spirituális élményt konstatált, hanem a vallást olyan szabályok summájaként definiálta, melyek figyelembe vételével az ember boldogságot és tökéletes örömet élhet át már itt a földön is. Meggyőződéssel vallotta, hogy a földi élet sikereivel az ember egyre közelebb jut a mennyországához. Szerinte a jó keresztény jó gazda is, de egy rossz gazdálkodó nem lehet jó keresztény.²³ A jólét tehát a földi élet célja, amennyiben pedig az ember ezt akarja, és kemény munkával meg is valósítja, saját sorsát alakítja. A felvilágosodás optimizmusa beszélt belőle, és a megtapasztalt siker úgy tűnt, őt igazolja.

²² Utószavában idézi Karl Schumm (Mayer 1980: 5.): „Ein Gelehrter und ein Bauer lassen sich in ihren Geschäften in einem Mann gar nicht vereinigen.”

²³ „Sie [die Bauern] wissen es und glauben es aber, daß ein guter Christ ein guter Haushalter sei und ein böser Haushalter ohnmöglich ein guter Christ sein könne.” (Mayer 1973: 27.)

Ugyanakkor a munkáját nem tekintette befejezettnek, újabb és újabb területeket talált, melyeket tökéletesíteni kívánt.

TESSEDIK SÁMUEL ÉS A PARASZTI RÉTEG EMANCIPÁCIÓJA

„Kupferzellben már 26 év előtt annyi világosság volt – és nálunk? – még most is egyiptomi sötétség uralkodik! És meddig fog még e siralmas állapot tartani?” – sóhajtott fel Tessedik Sámuel *Önéletírásában*.²⁴ Németország utazásai során lehetősége volt megismerkedni mind az erlangeni egyetem és Justus Möser tanaival, mind Mayer lelkész „példás tanításának” gyakorlati megvalósításával.²⁵ Tessedik 1763-ban kezdte meg erlangeni egyetemi tanulmányait. Tudatosan választotta ezt az intézményt:

„Én gyakran csodálkozom az ezelőtt oly jelentéktelen Erlangen városkán, mely a francia menekült művészek és gyárosok szorgalma s a bölcsen berendezett egyetem által oly puszta homokos földön oly rövid idő alatt, 1743-tól Németországnak egyik legvirágzóbb, legegészségesebb és legszebb városává emelkedett”.²⁶

E tapasztalatai alapján teljes meggyőződéssel vallotta Tessedik, hogy a vallási toleranciára épített betelepítés Magyarországon is anyagi jólétet eredményezhet.

Tessedik alaposan tanulmányozta a korabeli nyugati szakirodalmat, és Justus Möser nézeteiben találta meg azt a szellemiséget, amellyel a leginkább azonosulni tudott.²⁷ Mösertől a társadalom organikus és mikroszintű szemléletét vette át. Végül a magáévá tett elméletek gyakorlati megvalósítását személyesen tapasztalhatta meg Kupferzellben, ahol meglátogatta Mayert:

„A kupferzelli parasztok erkölcsössége oly nagy vagyon és folytonos foglalkozás mellett: milliomosok és mégis parasztok! (...) láttam a kupferzellei földművelők jólétének forrását, s vagyonuknak szép gyümölcseit. S azt mindenki megtehetné, ha értene hozzá, de ki fogja arra megtanítani a mi földművelőinket?”²⁸

Szarvasi lelkészi missziója kiegészült társadalombölcseleti nézeteinek megvalósításával. Az alföldi településen talált állapotokat rendtelenségként fogta fel, azt „betegség”-ként értelmezte, melyet gyógyítani kell. Programja az *ordo* megvalósítása volt:

„Hogy a rossz mind gyökerestül együtt a fundamentumból kiiktatódjék, tehát a vadvesszőket lehetőképpen haszonra kell fordítani, azokat faoskolai rendbe ültetni, gondjukat viselni, mesterség és szorgalmatosság által természetek szerint való hasznos gyümölcsfákká nevelni. Ilyenképpen úgy tetszik nékem,

²⁴ Tessedik 1979: 69; továbbá Nádor–Kemény 1936: 96–97; Tóth 1976: 51–52.

²⁵ Tessedik 1979: 67–68; Nádor–Kemény 1936: 93; Lakos 1940: 18, 26; Wellmann 1954: 57. Justus Möser (1720–1794) német jogász, publicista, történész, a felvilágosodás képviselője. Jogi tanulmányait Jénában és Göttingenben végezte. 1747-ben az osnabrücki püspöki fejedelemség *advocatus patriae* tisztségét viselte, s a legbefolyásosabb politikai tanácsadó lett.

²⁶ Tessedik 1979: 29. Vö. Tóth 1976: 48–49.

²⁷ Tóth 1976: 95.

²⁸ Tessedik 1979: 68–69.

lehetne és kellenék a községnek ily kártékony vadvevőseket a jó egyetértő rendtartás által oly haszonra fordítani, hogy a helységbeli legjobb rend által a rendtelenség további káros kihajtásának valóban eleje véttetődnék, és a rossz elhárítottatnék, minkeelőtte az felnőne, és a községnek fattyú ágai az előljáróknak szorgalmatosságok és egyengetések által a közönséges hasznú rendtartások által a községnek javára, teljes erejük és állapotuk szerint lehetőképpen neveltetnék”.²⁹

Tessedik a renden egy olyan, megnevelt és kiművelt személyek alkotta közösséget értett, melynek tagjai érdekeltek az effektív gazdálkodásban és az egyéni, illetve a közösségi jólét megteremtésében.³⁰

Ezt két lépcsőben vélte megvalósíthatónak. A környezethez való új viszonyt az jelentette számára, hogy a paraszt a technológiai fejlődéssel lépést tart, és új mezőgazdasági technikák bevonásával, szorgalmas és kitartó munkával megteremti a maga jólétét. Mayerhez és Felbigerhez hasonlóan ő is a nevelés és a példamutatás módszerét hangsúlyozta: hasznos alattvalókat, életrevaló, szorgalmas embereket kívánt nevelni. Célja egyértelműen az volt, hogy a tanulás révén tegye képessé a parasztokat gazdaságuk jobb vezetésére.³¹ Ezért faiskolát alapított saját földjén, bevezette a trágyázást, amiért kezdetben kigúnyolták, továbbá a templomi prédikációt is felhasználta eszméi propagálására.³² De szükség is volt erre, mert „es fehlt Ihnen gründliche, brauchbare, ökonomische Naturkenntnis”.³³

Mindez azonban elsősorban eszköz volt számára ahhoz, hogy egyrészt az emberen keresztül a közösséget, másrészt a közösségen keresztül az embert is megváltoztassa. E munkában három személynek tulajdonított kulcsfontosságú szerepet, mégpedig a papnak, a bírónak és az uradalmi tisztnek – azaz a helyi közösség értelmiségének.³⁴ Az organikus mikrokozmosz konstellációja itt is nyilvánvaló, hisz a testi-lelki egység, tehát a gazdasági, a spirituális és a hatalmi-közigazgatási komponensek szerves egységet képeztek. Ehhez nemcsak nyugodt és kiegyensúlyozott politikai és magántulajdoni viszonyok voltak szükségesek, amint azt Mayer is tanította, hanem az alattvalók tudatának formálása a nevelés,

²⁹ Tessedik 1979: 192.

³⁰ Ebben a tanulmányban csak evangélikus lelkészek munkáit vettük alapul. Hasonló gondolatokat tapasztalhatunk természetesen katolikus birtokosok és plébánosok részéről is. Jó példa erre Grassalkovich Antal, aki bibliai alapon nyugvó termelési rendszert igyekezett megvalósítani birtokain, emiatt követendőnek tartotta a talentumokról szóló újszövetségi példázatot (Mt. 25,14–30), melynek lényege ebben az esetben az volt, hogy az alattvalókat érdekeltté lehet és kell tenni a többlettermelésben. (Lábadi 2003: 18.) Az Esterházyaknak a 18. században az uradalmi tisztartóknak küldött utasításaikban szintén központi fogalomként szerepel a rend (*ordo*). (MOL Esterházy-család Levéltára, P 155, Mikrofilm 43464. Pál Antal herceg instrukciói 1734. november 5.)

³¹ Lakos 1940: 30–31 és 49. Tessedik oktatói tevékenységéről, iskolájáról bővebben Lakos 1940: 48–50; Nádor–Kemény 1936: 66–121; Tóth 1976: 272–325; Vincze 1954: 7–12; Wellmann 1954: 94–109.

³² Nádor–Kemény 1936: 36–38 és 59–61, továbbá Comenius hatása Tessedikre: uo. 102; Tóth 1976: 74–75.

³³ Idézi Lakos 1940: 49.

³⁴ Ugyanezt a nézetet vallotta Mitterpacher Lajos az *Entwurf der ökonomischen Kenntnisse* (1773) című munkájában. Vö. Barta 1973: 62.

illetve az iskolázás felkarolása által. És végezetül Tessedik – Mayerhez hasonlóan – ez alapján értékelte újra Isten és ember viszonyát. Az ideális ember Tessedik számára aktív keresztény volt:

„tehát véle (ti. a paraszttal – G.Z. – S.N.) világosan meg kell esmértenni, hogy csak az Istennek akarátja s parancsolatja szerént, az életnek haszonra való fordításában álljon a valóságos isteni tisztelet”.³⁵

A paraszt ugyanis balsorsát, a rossz termést vagy a természeti csapásokat „Isten büntetésének” vagy „ítéletének” tulajdonította, amit mind Tessedik, mind Mayer egyszerűen butaságnak, illetve babonaságnak tekintett. Ezért Tessedik azt hirdette, hogy a szorgalmas és fáradhatatlan embert megsegíti az Isten, hiszen a munkával gyakorlatilag Isten akarátát teljesíti. Sőt, Tessedik értékrendszere szerint igazán a munka, a munkálkodás útján lehet Istenhez eljutni. Mindent elkövetett a tettekben megnyilvánuló vallásosság megerősítésére, hívei erkölcsének és gazdasági helyzetének javítására.³⁶

Tessedik – Mayerral és Möserrel összhangban – végeredményben egy radikális társadalmpolitikai metamorfózis mellett érvelt, hisz a paraszt, aki eddig a hétköznapokban csak *colonus* és a társadalmi hierarchia legalsó rétege volt, immár olyan erényekkel és értékekkel lett felruházva, amelyek a földművelő réteg emancipációjával értek fel. Rendszerükben a tudatos gazdálkodás gazdává, felgyülemlett vagyona értékes polgárrá és végül megváltozott mentalitása jó kereszténnyé formálta a parasztot, és mindezek a földi lét legtökéletesebb formáját hívták elő benne.³⁷ Ezzel értékes tagja lett mikroszinten a családjának, a szűkebb közösségének (falu/város), valamint a társadalomnak (állam), ami mind egy-egy organikus egységet alkotott az ideális *ordoban*.³⁸ Ugyanakkor ez az emancipáció semmiképp sem jelentette a hagyományos társadalmi rend megkérdőjelezését, épp ellenkezőleg. A világi hatalmi tekintély feltétlen tisztelete nemcsak vitán felül állt, hanem e felvilágosult reformerek és a felvilágosodással szimpatizáló fejedelmek egymásban rokon lelkeket véltek felfedezni, amely ideális esetben együttműködéssé fejlődött.³⁹ Tessedik számára mind Mária Terézia, mind II. József a jó és a gondoskodó uralkodót testesítették meg. Erkölcsi elégtételt jelentett számára az, hogy miután munkásságával Bécsben is felhívta magára a figyelmet, a császár kitüntetésben részesítette.⁴⁰ Mayer pedig nemcsak

³⁵ Tessedik 1979: 207.

³⁶ Lakos 1940: 24–26.

³⁷ Tessedik 1979: 124.

³⁸ Ugyanezt a tanulságot mutatja nekünk be Bél Mátyás, aki a bányaváros-leírásaiban azért marasztalt el különböző történelmi szereplőket (köztük II. Rákóczi Ferencet is), mert azok politikai vagy egyéb motiváció hatására erőszakosan avatkoztak be a városok életébe, akadályozva ezzel a folyamatos termelést. Bél éppen ezért dicsérte a Habsburg uralkodókat, mert ők biztosították a termelés folyamatosságát. (Gószy 2006: 73–77.)

³⁹ Nádor – Kemény 1936: 27–29.

⁴⁰ „Midőn megkezdett művemet így csendben mindinkább tökéletesíteni törekedtem, II. József éles szeme csakhamar észrevette hazafias vállalatom célját. 1787. évi szeptember 2-án megjelent Szarvason Békés vármegyének alispánja [...] A fejedelemnek ezen magas kitüntetése által felbátorodva, az égnek az egymásra következett száraz évek alatt kertemben tanúsított bő áldása

Hohenlohe herceg bizalmasa és tanácsadója volt, akinek írásait ajánlotta, hanem a német impérium fejét, a császárt is a „jó uralkodó” címével illette, akinek legfőbb célja köztudottan alattvalóinak boldogulása volt.⁴¹ Mindkettőjük számára evidenciának számított, hogy az úrbéres viszony megkérdőjelezhetetlen, és változás csakis a földesúr, illetve az uradalmi tisztviselők aktív támogatásával jöhet létre. „Így tehát a földesuraknak előljárások és tételbeli segedelmek nélkül semmit sem remélhetünk, a paraszti gazdaságnak gyarapodására való első mozdulását és első hozzáfogását a földesúrtól várom” – szögezte le Tessedik.⁴²

Tessedik az általa megálmódott falu „első felállítását sok különféle okokból” a Tiszántúlra lokalizálta, és a Békés megyei Harruckern birtokokon vélte megvalósulni.⁴³ Itt ugyanis a falu egy rendezett, megtervezett, sorban és átlátható rend alapján felépített, megszámozott házakból álló település, melyet dolgos és iparkodó parasztok laktak, a tunyákat a közösség munkára serkenti, ezért nincsenek koldusok sem, racionális szempontok alapján művelik földjeiket, bevezetik az istállózat és óvják az állatokat, figyelnek a higiéniaira, és természeti csapás esetén mindenki magáénak érzi a kárrendezés terhét.⁴⁴ Ezen kívül lelkiismeretesen tanítatják és a vallásosságra nevelik gyermekeiket, valamint tisztelik a hatalmi tekintélyt.⁴⁵

„Ezt megmutatja ama külső jó állapot, amelyre báró Harruckern úr jószágának új lakosi valami ötven esztendőök alatt Magyarországnak sok egyéb lakói felemelkedtek vala” – lelkesedett Tessedik.⁴⁶

MEKÉNYES, AVAGY AZ IDEÁLIS FALUKÖZÖSSÉG MEGVALÓSULÁSA?

Tessedik horizontján túl, a Baranya megyei Mekényesen az ottani evangélikus lelkész, Novák János Jakab 1801-ben írt krónikája tükrében szintén létrejött helyi

folytán felbuzdítva és az Istennek további kegyelmében és gondviselésében bízva – tízévi kísérlet után elhatároztam magamban, hogy intézetemet nyilvános tanintézetekkel fogom összekapcsolni.” (Tessedik 1979: 42.)

⁴¹ „Nie kan das Bild Ewr. Hochfürstl. Durchlaucht so tief in unsre Brust gegraben in uns verlöschten, und so gewiß ich mich überzeuge, daß auch Höchstdieselbe die Treue und die Emsigkeit der Inwohner des Amtes Kupferzell, durch den Schweis ihrer Arbeiten nützlich und Höchstdeognädigen Beyfalls nicht unwürdig, nier werden verkennen [...] Eine solche landesväterliche Vorsorge für ein Land, mag der Sorge eines Josephs in Egypten wohl gleichstehen, oder man kan sie mit jener, die Theresia und Joseph und mehrere Fürsten für ihre Staaten, auch jetzt wieder nachahmungswürdigst erprobet haben, vergleichen. Der Kaysl. Königl. Hof ist Lehre und Muster für jeden!” Mayer: *Lehrbuch*, 5a. és b7. Tessedik szintén az uralkodóház feltétlen híve volt, mert az biztosította a békés fejlődést: „Most pedig már több mintsem negyven esztendőök oltá, amaz örök emlékezetű Teréziának szerencsés uralkodása alatt, oly édes nyugalomban él, minémüvel még ezelőtt sohasem dicsekedhetett.” (Tessedik 1979: 115.)

⁴² Tessedik 1979: 155.

⁴³ Tessedik 1979: 233.

⁴⁴ Lakos 1940: 52. „Még csak elmémben képzelem az új falut, és máris tapsol szívem annak jövődébéli létélén” – lelkesedett Tessedik utópisztikus fejtegetései végén. (Tessedik 1979: 237–256.)

⁴⁵ Wellmann 1954: 60–68.

⁴⁶ Tessedik 1979: 176.

szinten az *ordo*. Novák munkája⁴⁷ példa arra, hogy evangélikus lelkészi-intellektuell körökben nemcsak olvasták Tessedik „példás tanításait”, hanem saját környezetüket is ez alapján szemlélték, értékelték. A fent vázoltak alapján nem meglepő az sem, hogy Novák a munkája elejére mottóul éppen Fénelon XXII. könyvéből választotta Mentor szavait.⁴⁸ Novák nemcsak eklézsiatörténetet kívánt írni, hanem gazdaságtörténeti, néprajzi adatokkal is szolgált, azért, hogy alapjainál tudja megragadni és megértetni az őt körülvevő valóságot.⁴⁹ Ezzel többek között a hallei, göttingeni egyetemen oktatott módszereket alkalmazta mikroszinten.

Novák arra a következtetésre jutott, hogy a Tessedik által felrajzolt ideális „új rendbe vett falu” modelljét Mekényes javarészt már megvalósította. A közösség hétköznapijait elemezve így fogalmazott: „A mekényesiek szorgalmát dicsérni kell!” („Diligentiam Mekenyesiensium laudare debes!”)⁵⁰ A Tessedik-féle érték-katalógusra építve a következőképpen rajzolta meg faluja képét: a rendszerező elv számára is az *ordo* volt mind a gazdaságban, mind a közösségi életben. Pozitív jelzőkkel illette a mekényesiek termelését és gazdálkodási módszereit, amit szorgalmukra, leleményességükre és ügyességükre vezetett vissza.⁵¹ A szigorú lelkész szemében ez nem jelentett kifogástalan életvitelt, hisz a rendetlenséget (*extra ordinem*) a lelkész több szférában is konstataálta: a „mértéktelen munka” például már nem a szorgalom kategóriájába tartozott, hisz annak negatív hatása volt az életminőségre. Gyakori volt a betegség és a korai halandóság, amit Novák a fáradhatatlan (*indefessa laborositas*) és a nedves dohányföldéken az egészség rovására végzett (*vesano labore*) munkára vezetett vissza.⁵² Elégtelen volt az egészségügyi ellátás is, amiért részben a vármegyei orvost, részben a lakosság mentalitását okolta. S végül elmarasztalóan szólt a „házon belüli rendetlenséggel” valamint „a szellőztetés hiányával” kapcsolatban, ami szintén káros hatással volt az egészségre.⁵³ Miként Mayer és Tessedik, úgy Novák lelkész is a nép butaságát, babonáságát, valamint túlzott dohányélvezetét állította pellengérré.⁵⁴

Ami azonban a tessediki ideális képnek mindenképp megfelelt – s ezek a pozitív komponensek voltak túlsúlyban – az a közösség működési mechanizmusa volt. Példásnak találta Novák mindenekelőtt a közösségi munkaszervezést

⁴⁷ Novák 1801. A szerzők külön köszönetet mondanak Czenthe Miklós igazgatónak azért, hogy felhívta a figyelmet erre az értékes forrásra.

⁴⁸ Novák a krónikájában tévesen a II. könyvet tüntette fel a mottó helyeként, valójában a XXII. könyvből idézett, 291–294. Az említett sorokban Telemakhosznak fejt ki gondolatait Mentor a helyes kormányzásról.

⁴⁹ „Conspicuum Ecclesiae statisticus [így nevezi Novák a narratív egyháztörténetet követő tematikus fejezetet], hoc in passu Ministrum ut juvet, oportet, si quid ex fundamento accipere cupit.” (Novák 1801: 5.)

⁵⁰ Novák 1801: 39.

⁵¹ „[...] sollertia coloni admiranda.” (Novák 1801: 39.) Tessedikhez hasonlóan ő is gyakran használta az *industriosa* jelzőt, mint az *ignavia* szöges ellentétét. (Tessedik 1979: 59.)

⁵² Novák 1801: 41.

⁵³ „Proprium domicilium quo ad puritatem negligente curat [...] recentem aerem rarissime intro-mittit.” (Novák 1801: 38.)

⁵⁴ „Ad haec nicotianam indefesse fumigat.” (Novák 1801: 41.)

és munkamegosztást. A falu kollektíven végezte a dohánytermesztést, ami számára az akkori viszonyok között a legjövődelműbb bevételi forrás volt.⁵⁵ A kerteket „okosan és rendben” művelés alá vonták – „quantum fieri potuit, prata, cauleta, cannabeta, vineta ac hortos cet. pulchrum in ordinem redege-runt”.⁵⁶ Mivel kevés földje volt a községnek, ezért nagyobb mértékben szomszédos földeket is árendáltak, de ezek bérének bizonyos hányadát a közös bevételekből a gazdáknak egyenlő mértékben visszatérítették. Ugyanebből a forrásból háztartásonként egységes összeget osztottak ki ruházkodásra és lábbelikre.⁵⁷ Tessedik „jófalukonceptiójának” pontjait valósították meg azzal, hogy az igavonó jószágot csak árnyékos-hűs helyen tartották, óvták és figyelmesen ápolták őket, és még csatornákat is építettek, hogy a patakok vizét elvezethessék az állatok legelőjéhez. Mindezt akkor, amikor az istállózó állattartásnak még híre sem volt. „Nehogy a többi állat legelőit és a réteket betegségükkel bemocskolják” (*suo pestilenti conspurarent*), a közösség száműzte a libákat a faluból. Ezzel a tessediki higiéniai követelményeknek is eleget tettek, tisztaság (*mundities*) és takarosság jellemezte a falu mindennapjait.⁵⁸

Ez a szépség és hatékonyság azonban nemcsak az elosztásban, hanem a közösség szociális kontrollmechanizmusában is érvényesült. Nemcsak arra ügyeltek, hogy a termelésből minden intakt egyén kivegye a részét, hanem arra is, hogy a termelésből kiesett személyek ellátását biztosítsák. Tessedik igen károsnak tartotta a koldusokat a közösségre nézve, mert a dolgozó parasztok terhét növelték, és rossz példát mutattak az egyébként is „lustább” hajlamúaknak.⁵⁹ Novák arról számolt be, hogy Mekényesen szinte egyáltalán nincsenek koldusok, hiszen „a parasztok már fiatal koruktól kezdve a munkához vannak szoktatva, egészen addig, ameddig a lábukat és a kezüket mozgatni tudják, és amíg egészségesek, a munkát abba nem hagyják”.⁶⁰ Ez a közösségi értékkódex tehát

⁵⁵ A német falvak rugalmasságára utalt, hogy amint a dohánytermesztés már nem jelentetett jövődelmű tevékenységet, átálltak a kukoricatermesztésre. (Hölbling 1845: 103.)

⁵⁶ Novák 1801: 38.

⁵⁷ Novák 1801: 45–46.

⁵⁸ Novák 1801: 38–39. Ugyanis a pizsokból eredő járvány miatt Tessedik számítása szerint több állat hullt el, mint végelgyengülésben, tehát ez gazdasági probléma is volt. (Tessedik 1979: 243, 256.)

⁵⁹ Tessedik 1979: 246–247. A koldusokat eleve a közösségi szegénység egyik forrásának tekintették, mert a munkakedvet és a szorgalmat ásták alá, és – amint egy berni lelkész hangsúlyozta – a könnyen szerzett pénzt gyorsan elverték. „Denn wo Bettelsucht und wirkliche Bettelei im Schwang geht, da ist Armut, weil dadurch aller Fleiß, alle Arbeitsamkeit und alles Bestreben, etwas auf eine rechtmäßige Weise zu erwerben, niedergeschlagen und gedämpft, und hingegen die Trägheit und der Müßiggang genährt und gepflanzt werden. Es verhält sich auch mit dem Erbettelten gewöhnlich ebenso wie mit dem, was man mit Spielen gewinnt; was leicht erworben wird, das wird auch wieder leicht durchgebracht und aus diesem allem muß notwendig Armut folgen.” (Im Hof 1993: 73.)

⁶⁰ „Mendicos ex hoc pago invenientes fere nullos, quippe colonos a juventute labori adsvetus, quamdiu tantum pedes vel manos movere potest, dummodo sit sanus, laborare non desinit.” (Novák 1801: 39.)

mindenkire egyaránt vonatkozott, s olyan csoportdinamikát garantált, melynek értelmében a közgondolkodás evidenciának tartotta az aktív munkavégzést.⁶¹

Ugyanígy a közösségi koherencia példája volt a szellemi-spirituális infrastruktúra intakt kezelése. Novák hangsúlyozta, hogy a lakók szeretik a fiatalok nevelésében a tanítást, templomuk pedig szép és csinos, melyre évente nagyobb összeget költenek. A templom építésére és restaurálására, az iskola és a lelkészlak fenntartására, valamint temetésekre és esküvőkre a település összevételének egy tizedét fordították.⁶² A közösség kohézióját erősítették a különféle rendezvények és összejövetelek. Mekényes evangélikus-német falu volt, s Novák nem titkolta azt a nézetét, hogy épp ez a felekezeti és etnikai homogenitás játszott szerepet abban, hogy a község sikeres volt. A siker tehát nem genetikailag volt kódolt, s épp ezért a korabeli „nemzetkarakterológiák” valójában félrevezettek e jelenségek megértésében, hanem egy szociális miliő tudatos irányításának volt az eredménye. Ellenpéldaként a szomszédos Ráckozárt hozta fel, ahol orthodox szerbek laktak együtt evangélikus németekkel, s az állandó feszültség miatt nem alakulhatott ki egy ehhez hasonló faluközösség. Novák gyakorlatilag Tessedik nézetét osztotta, aki szintén ellenezte a multietnicizmust és multikonfesszionalizmust egy mikroközösségen belül, mert ez szerinte hátráltatta a szükséges szimbiózist. „A vallásnak szabad gyakorlása megengedtetvén az új lakóknak, mindenféle nemzet barátságosan fel- és bevétellett, mindazáltal mindenik nemzetnek, mindenik vallásbélinek különösen kimutatott helyen kellett megtelepedni. Már ezáltal is ezerféle károsító processzusok elhárítottak. Igen kevés helységben esett keveredés” – jegyezte fel a Békés megyei Harruckern-birtokokról Tessedik.⁶³ Ugyanakkor makroszinten toleranciát és intenzív bevándorlást propagált, mert ezt az ország jóléte egyik alapfeltételének tartotta. A helyi szintű homogenitási elv tehát nem intolerancia, hanem egy nagyon is racionális koncepció végeredménye volt. Ezért mondott kritikát a makroszintű viszonyokról is:

„De fájdalom, az én hazámban még a mai napig titkos irigység és ellenszenv uralkodik idegen művészek, gyárosok és kézművesek iránt, kivált a falvakon. Nem kellene egészen felednünk Magyarország legelső bölcs királyának, Szent Istvánnak azon intelmét, melyet Imre fia számára írt: »Meghagyom Neked, fiam, hogy az idegeneket jóakarattal kezeld, és tisztességesen bánj velük, hogy szívesebben éljenek veled, mind másutt«.”⁶⁴

⁶¹ Hogy Novák mennyire nem „szépített”, azt bizonyítja, hogy a szomszédos szerb-német lakosú Ráckozáron a járvány és fertőző betegségek, illetve a nagyszámú koldus is megemlíthető problémaként merül fel. (Novák 1801: 76.)

⁶² Novák 1801: 45–46.

⁶³ Tessedik 1979: 176. Ezt a nézetet nemcsak Tessedik vallotta. A Tolna megyei Kölesden Mercy birtokos a legenda szerint megkérdezett egy bölcs magyar parasztembert, hogy mi a titka a sikeres telepítésnek. Az öregember azt válaszolta a kolonizátornak, hogy a különböző vallású és etnikumú telepéseket egymástól külön kell elhelyezni – amit Mercy meg is fogadott. (Weidlein 1967: 60–61.)

⁶⁴ Tessedik 1979: 29. Az intoleranciáról továbbá megállapította, hogy „valamíg a nyelvnek és vallásnak gyűlölsége, a megvilágosítás eránt még mindenkor oly erős hatalmas akadályokat hány elő”. (Tessedik 1979: 134.)

Provokációval felérő büszkeséggel konstatálta Novák lelkész krónikájában a mekenyesi viszonyokat: „Discipulus Teschedikianus huc pro experientia mitti deberet, ut videret ea in natura atque praxi, quae ibidem in theoria audivit”.⁶⁵ Tessedik Sámuel a parasztemberről írt munkája konkluziójaként a következőkben fogalmazta meg a fentebb vázolt rend lényegét annak tágabb, összetettebb dimenziójában, az ember helyét a világegyetemben kijelölve:

„a rendtartás mely boldogokká teszi az embereket: midőn az Ifjúság idején korán a Teremtőnek és mindenek megtartójának esmétére, szeretetére és tiszteletére vezéreltetik, midőn ő az Istennek egész munkáját nemcsak szemlélni, hanem csudálni is, és azt okosan magának hasznára fordítani megtanulta”.⁶⁶

Ez a rend nem más, mint a Természet, a teremtő Isten és az Ember harmonikus egységének helyreállítása és egymásra épülő tudatos koegzisztenciája, mely bárhol, a legjelentéktelenebb helyen is megvalósulhat. „Deus et natura ex minimis faciunt maxima: quare non sequimur Deum et naturam?” – tette fel a kérdést Tessedik.⁶⁷

FORRÁSOK

Novák, János Jakab 1801: *Historia Ecclesiae Evangel[icae] Mekenyesiensis Inclito Co[mi]t[at]ui Baranyensi ingremiati ab Anno 1698. ceu primordio possessionis usque Annum 1801.* 39. Evangélikus Országos Levéltár, AGE III.e; 19. Pastoralis.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- ifj. Barta János 1970: A porosz agrárpolitika fő vonásai II. Frigyes uralkodása idején. *Acta Universitas Debreceniensis, Series Historica XI.* Debrecen, 40–62.
- ifj. Barta János 1973: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 67.) Budapest.
- ifj. Barta János 1982: *A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-Monarchiában.* Budapest.
- Benda Kálmán 1976: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. *Valóság* 19. 4. 54–61.
- Csoma Zsigmond 1997: Peter Jordan, az ausztriai és magyarországi agrárszakoktatás és mezőgazdaság szürke eminenciása. Adatok az osztrák–magyar és az európai kapcsolatokhoz a XVIII-XIX. század fordulóján. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és*

⁶⁵ „Ide kell küldeni a Tessedik-tanítványt, hogy lássa azokat a természetben és a gyakorlatban, amiket ő elméletben hallott.” (Novák 1801: 39.)

⁶⁶ Tessedik 1979: 257.

⁶⁷ „Az Isten és a természet a legkisebb dolgokból alkotta meg a legnagyobbakat, miért nem követjük hát Istent és a természetet?” Idézi Ruisz 1895: 351. Ruisz közlésében sequimum alak szerepel.

- társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai.* (Zalai gyűjtemény 41.) Zalaegerszeg, 115–131.
- Eckhart Ferenc 1922: *A bécsi Udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában.* Budapest.
- Eckhart Ferenc 1956: A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761–1790. *Századok* 90. 1–2. 69–125.
- Ember Győző 1936: *Mária Terézia úrbérrendezése és az államtanács.* Budapest.
- Felhő Ibolya 1957: A Mária Terézia úrbérrendezése során készült adatfelvételek. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* Budapest, 200–223.
- Felhő Ibolya (szerk.) 1970: *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. kötet. Dunántúl.* Budapest.
- Fénelon 1783: *Telemakusnak, az Ulisses fiának bujdosásai.* (Fordította Zoltán József.) Kolozsvár.
- Fénelon, François de Salignac de La Mothe 1980: *Telemaknak, az Ulisses fiának csudálatos történetei.* (Fordította Domokos Lajos, S.a.r. Köpeczi Béla.) Budapest.
- Fenelóni Saligniák Ferenc 1755 (további kiadások: 1758, 1770, 1775): *Telemakus bujdosásának történetei.* (Fordította Haller László.) Kassa.
- Galavics Géza 2000: Telemakhosz története falképeken Sopronban és a sárvári várban. In: Söptei István (szerk.): *Sárvár története.* Sárvár, 485–490.
- Gócsy Zoltán 2006: Bányavárosok a legkegyelmesebb királyok uralkodása alatt. *Levéltári Szemle* 56. 4. 73–77.
- Hermann Egyed 1973: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae 1.) München.
- Hölbling Miksa 1845: *Baranya vármegyének orvosi helyirata.* Pécs.
- Im Hof, Ulrich 1993: *Das Europa der Aufklärung.* München.
- Köpeczi Béla 1975: A Télémaque Közép- és Kelet-Európában. In: Köpeczi Béla – Sziklay László (szerk.): *Sorsotok előre nézzétek. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra.* Budapest, 17–38.
- Köpeczi Béla 1980: Bevezető tanulmány In: Fénelon, François de Salignac de La Mothe: *Telemaknak, az Ulisses fiának csudálatos története.* (Fordította Domokos Lajos, S.a.r. Köpeczi Béla.) Budapest.
- Köpeczi Béla 1985: A magyar Telemaque. In: Köpeczi Béla: *Magyarok és franciák. XIV. Lajostól a francia forradalomig.* Budapest, 287–318.
- Köpeczi Béla 1986: *A francia felvilágosodás.* Budapest.
- Lábadai Károly 2003: *I. Grassalkovich Antal, a templomépítő.* Gödöllő.
- Lakos Sándor 1940: *Tessedik Sámuel és a német szellemi élet.* Budapest.
- Mayer, Johann Friedrich 1773: *Kupferzell durch die Landwirtschaft im besten Wohlstande. Das lehrreichste und reizendste Beispiel für alle Landwirthe, sich durch und in ihrem Berufe sicher, froh und bestens zu beglücken.* Leipzig.
- Mayer, Johann Friedrich 1980 [1773]: *Lehrbuch für die Land- und Hauswirth in der pragmatischen Geschichte der gesamten Land- und Hauswirthschafft des Hohenlohe Schillingsfürstischen Amtes Kupferzell.* Schwäbisch Hall.
- Mitterpacher Lajos 1773: *Entwurf der ökonomischen Kenntnisse.* Wien.
- Nádor Jenő – Kemény Gábor 1936: *Tessedik Sámuel élete és munkája.* Budapest.

- Paulys Realencyclopädie 1920: Idomeneus. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*. Zweite Reihe zweiter Halbband. Saale bis Sarmathan. München, 1907.
- Ruisz Gyula 1895: Tessedik Sámuel adomái, önéletírásának megvilágosításához: második, befejező közlemény. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 2. 6. 348–353.
- Schieder, Theodor é.n.: *Friedrich der Große. Ein Königtum der Widersprüche*. Berlin.
- Schreiber, Georg 1986: *Franz I. Stephan. An der Seite einer großen Frau*. Graz–Wien–Köln.
- Szabó István 1940: *A magyar parasztság története*. Budapest.
- Szántó Imre 1952: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei. In: Spira György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711–1790*. Budapest.
- Tessedik Sámuel 1979: A parasztember Magyarországon. In: Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely: *A parasztok állapotáról Magyarországon*. (S.a.r. Zsigmond Gábor.) Budapest, 109–263.
- Tessedik Sámuel 1979: Önéletírás. In: Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely: *A parasztok állapotáról Magyarországon*. (S.a.r. Zsigmond Gábor.) Budapest, 26–108.
- Tóth Lajos 1976: *Tessedik Sámuel 1742–1820*. Szarvas.
- Vincze Ferenc 1954: *Tessedik Sámuel a magyar agrártudomány előfutára*. Budapest.
- Weidlein, Johann 1967: *Die Schwäbische Türkei I. Beiträge zu ihrer Geschichte und Siedlungsgeographie*. München.
- Wellmann Imre 1954: *Tessedik Sámuel*. Budapest.
- Wellmann Imre 1989: A mezőgazdaság a felvilágosult abszolútizmus korában. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790*. Budapest, 2. kötet. 931–984.
- Winkelbauer, Thomas 2006: Nervus rerum Austriacarum. Zur Finanzgeschichte der Habsburgermonarchie um 1700. In: Mat'á, Petr – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadignas*. Stuttgart, 179–217.